

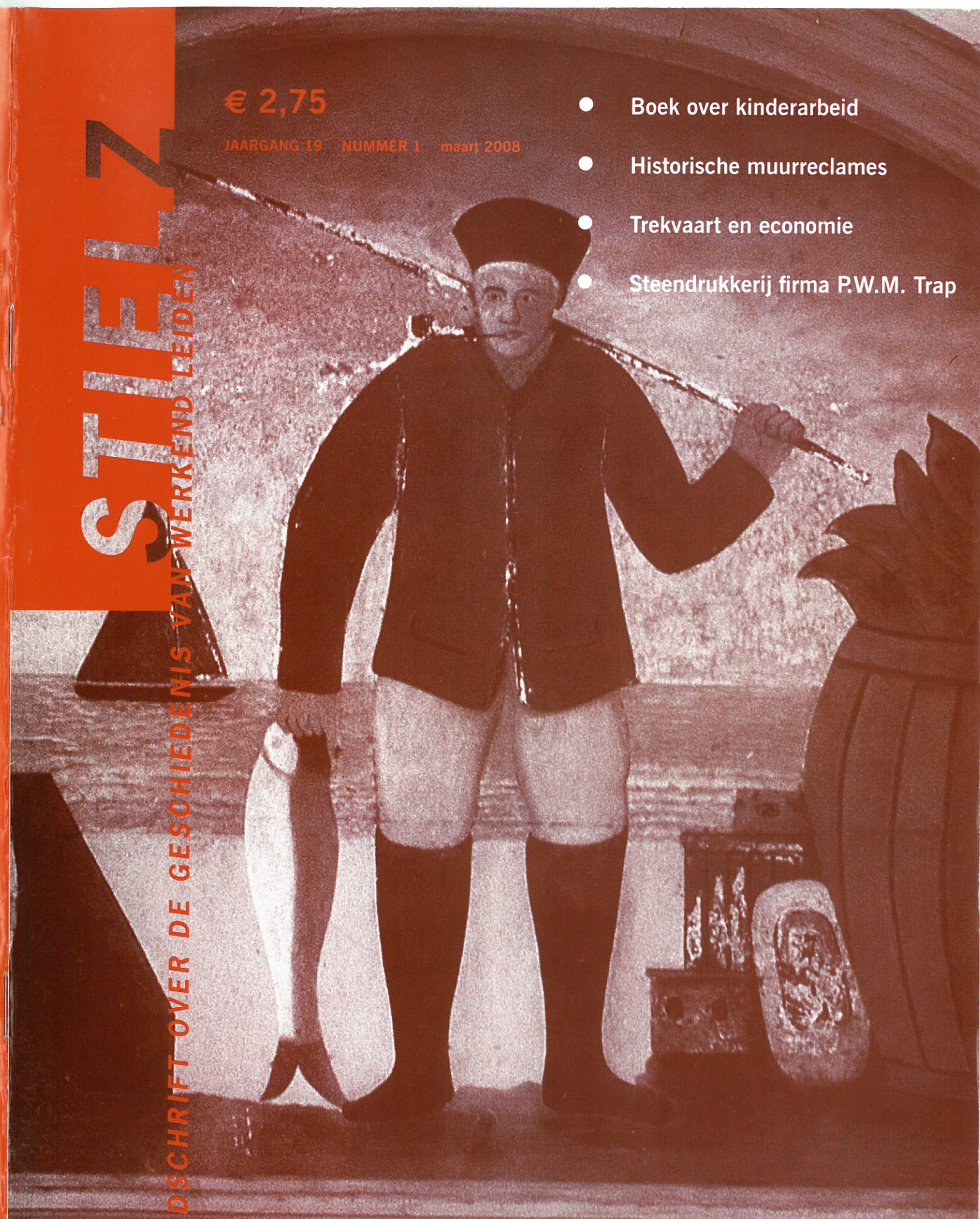
STIJL 7

TIJDSCHRIFT OVER DE GESCHIEDENIS VAN WERKEND LEIDEN

€ 2,75

JAARGANG 19 NUMMER 1 maart 2008

- Boek over kinderarbeid
- Historische muurreclames
- Trekvaart en economie
- Steendrukkerij firma P.W.M. Trap

E. J. BRILL

Colofon

Stielz Jaargang 19 (2008) Nummer 1
ISSN 0928-9437

Stielz stond oorspronkelijk voor StielZaken als uitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel). Deze stichting ijvert voor de opsporing en behoud van monumenten van bedrijf en techniek in Leiden en omgeving. Stiel verstaat onder monumenten niet alleen oude fabrieken, maar ook winkels, pakhuizen, bruggen, stations en nutsbedrijven. Sinds de oprichting van de stichting in 1987 is dankzij haar inspanningen een groot aantal complexen op de plaatselijke en landelijke monumentenlijsten geplaatst. Verder onderzoekt en beschrijft Stiel de geschiedenis van Leiden als vooraanstaande industriestad. Met de ondertitel 'geschiedenis van werkend Leiden' gaat dit blad een stapje verder dan de formele doelstelling van de stichting: de beschrijving van de recente sociaal-economische geschiedenis van Leiden en omgeving.

Secretariaatsadres Stiel

Postbus 4021, 2301 RA Leiden. Tel. 071-5125877; e-mail: info@stiel-leiden.nl. Nieuwe donateurs, die ons werk willen steunen, kunnen zich voor minimaal € 15 per jaar aanmelden. Bedrijfsdonateurs betalen minimaal € 50 met recht op een advertentie in dit blad. Het verschuldigde bedrag kan worden overgemaakt op Postbank 10.39.391. Donateurs ontvangen het blad gratis. Losse nummers € 2.75.

Website Stiel:

www.stiel-leiden.nl

Redactie Stielz

Wibo Burgers, De Fruittuinen 70, 2132 NZ Hoofddorp, tel. 023-5632725, e-mail: wibo.burgers@wxs.nl

Distributie

K. Ravensbergen; Snippenhoek 4 2317 WX Leiden. Tel. 071-5212605

Druk

Elvé Leiden

Ontwerp omslag en concept binnenwerk
Donna Smith

Lay out

Grafisch Bureau Christine van der Ven,
Voorschoten

Medewerkers aan dit nummer

Niek Bavelaar is 'huisfotograaf' van Stiel. Tel. 071-5149863; e-mail: n.bavelaar@zonnet.nl.
Wibo Burgers is journalist en kunsthistoricus.
Berry Dongelmans is als boekhistoricus verbonden aan de Opleiding Nederlandse taal en cultuur en Boek en digitale mediastudies van de universiteit van Leiden.
Joop Gijsman is oud-ondernemer en penningmeester van Stiel.
Michiel Rohlof studeert kunstgeschiedenis in Leiden.
Miep Smitsloo-de Graaff is freelance journaliste en publiciste. Ze schreef het boek 'Tussen Tol en Trekvaart. 350 jaar het water, het monument en de mensen' (2007). Ook is zij secretaris van de Vereniging Oud Leiden.
Gerard J. Telkamp is historicus en bestuurslid van STIEL.
Hans Vollaard is voorzitter van Stiel.

Stielz komt tot stand dankzij steun van de volgende Leidse bedrijven
Dieben BV Beheersmij

Bestuur Stichting Industrieel Erfgoed Leiden
Drs J.P. Vollaard, voorzitter, drs. J.W. Wesseldijk, secretaris, J.J. Gijsman, penningmeester, mr. H.J. Korthof, tweede secretaris, mr.ir. L. Barendregt, drs W.B. Burgers, drs. G.J. Telkamp.

Ere-voorzitter: Ing. H.J. Budel

REDACTIONEEL

In ons boek over kinderarbeid is er aandacht voor het kamerlid Sam van Houten, die het wetsvoorstel indiende om kinderarbeid in te perken tegen de wil van veel fabrikanten en het liberaal-conservatieve establishment in. Oud-wethouder Rogier van der Sande sprak daarom bij de presentatie van het boek over het belang van lef van politici en bestuurders om keuzes te maken tegen de heersende stroom in (zie elders in dit nummer een verslag van de presentatie).

Van Houten heeft een belangrijke rol gespeeld in de Leidse regio. Als minister van binnenlandse zaken heeft hij in 1896 de wet tot stand gebracht die Leiden uitbreidde met grondgebied van Leiderdorp, Oegstgeest en Zoeterwoude. Lang is gemeentelijke herindeling uit het nieuws geweest, maar sinds de jaren '60, en zeker sinds de jaren '90 staan ze weer op de bestuurlijke agenda. Een gemeente heet al snel te klein om nog zelfstandig allerlei functies te vervullen. Het getuigt daarom nu van lef om te pleiten voor het behoud van kleinere gemeenten. Er zijn echter goede argumenten voor. Ze kunnen soms toegankelijker zijn voor burgers, en vormen vaak een historisch gevormde gemeenschap (dat spreekt een historische organisatie natuurlijk aan). Bovendien blijkt hun bestuurskracht helemaal niet zo slecht. Zo gaven rapporten aan dat de bestuurskracht van Zoeterwoude sterker zou zijn dan van Leiden.

U zult mij dus niet horen pleiten om in navolging van Van Houten Zoeterwoude bij Leiden te voegen. Toch zou Zoeterwoude één aspect van Leiden mogen overnemen.

De gemeente Leiden toont steeds vaker een historische reflex. In de Erfgoednota uit 2006 zegde zij al toe bij alle besluiten op het vlak van ruimtelijke ordening (zoals bestemmingsplannen) speciaal stil te staan bij de gevolgen voor het historisch erfgoed. Ook zijn de Leidse stadsbestuurders bereid om met de Leidse historische organisaties te overleggen over monumentale en historische kwesties. Ook wordt STIEL zelf gepolst bij planontwikkeling vanwege haar betrokkenheid bij industrieel erfgoed. Vooraf kennis en kunde kunnen leveren over de industriële waarde van panden, kan verzet achteraf tegen overheidsbeslissingen voorkomen. Een historische reflex bij het stadsbestuur helpt zo niet alleen de besluitvorming te bespoedigen, maar ook de herinnering aan het verleden levend te houden.

In Zoeterwoude wil het tot verdriet van de monumentencommissie nog niet echt vlotten met de erkenning van erfgoed op bijvoorbeeld het Omtzigt-terrein aan de Oude Rijn. De ontwikkeling van een historische reflex zou het bestuur van zo'n oud dorp sieren. Het lef dat Zoeterwoudse bestuurders al hebben om te pleiten voor het behoud van Zoeterwoude, zou daarom aangevuld mogen worden met lef om Zoeterwoudse geschiedenis te bewaren tegen de bouwstroom in.

Hans Vollaard

Omslagfoto: Een van de fraaiste gevelreclames in Leiden, die van boekhandel en drukkerij v.h. E.J. Brill aan de Oude Rijn.

INHOUD

3

Presentatie boek over kinderarbeid

7

Historische gevelreclames weer in trek

10

De steendrukkerij firma Trap

15

Enorme zaak, enorme stoel

17

Trekvaart van belang voor economie

21

Bedrijfsarchieven / Energetica geeft strijd op

STIEL IN ACTIE

Een overzicht van actuele gebeurtenissen en ontwikkelingen, die te maken hebben met de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL).

BOEK OVER KINDERARBEID

STIEL-voorzitter Hans Vollaard overhandigt het eerste exemplaar van het boek aan Rogier van der Sande.

In samenwerking met de Dirk van Eck-stichting en uitgeverij Primavera Pers heeft STIEL gezorgd voor een verfrissende, in onze tijd passende heruitgaaf van J.J. Cremer's novelle *Fabriekskinderen*, die in 1863 het licht zag. Cremer richtte zich in zijn werkstuk vol dramatiek, dat zich in Leiden afspeelt, tegen de kinderarbeid. Op 7 maart 1863 droeg Cremer zijn novelle voor in het Haagse Diligentia. Het zou nog elf jaar duren voordat het kinderwetje van de liberaal Samuel van Houten de ergste uitwassen van de kinderarbeid beteugelde. Op 7 maart van dit jaar – precies 145 jaar later – vond de presentatie van de nieuwste heruitgaaf van Cremer's werkstuk plaats. STIEL-voorzitter Hans Vollaard bood de liberaal Rogier van der Sande, oud-wethouder van Leiden en vice-voorzitter van de landelijke VVD, het eerste exemplaar van het boek aan tijdens een bijeenkomst in het Scheltema-complex.

Het boek, dat de titel *J.J. Cremer en de Leidse fabriekskinderen* meekreeg, is niet zomaar een heruitgaaf. Korrie Korevaart, verbonden aan de universi-

Met z'n vieren tijdens de boekpresentatie: van links naar rechts Korrie Korevaart, Cor Smit, Rogier van der Sande en (zittend) Hans Vollaard.

teit van Leiden, zorgde voor een hertaling naar hedendaags Nederlands. De Leidse stadshistoricus Cor Smit nam een gedegen inleiding over de kinderarbeid in ons land met aandacht voor de situatie in Leiden voor zijn rekening. Deze moderne inkleding van Cremer's werk maakt de originele tekst begrijpelijker en brengt hem dicht bij de mensen. Bovendien geeft Cor Smit ook aandacht aan de moderne versie van kinderarbeid in deze bundel, die mede verscheen bij gelegenheid van het twintigjarig jubileum van STIEL.

Tijdens de goedbezochte bijeenkomst droeg Rogier van der Sande enkele gedeelten uit Cremer's novelle voor. Naar zijn mening leert de problematiek rond de kinderarbeid in de negentiende eeuw dat vooral de druk van de publieke discussie kan leiden tot veranderingen, ook al ligt er tussen de noodkreet van Cremer en het wetje-Van Houten een periode van maar liefst elf jaar. Verder is bovenal de kracht van het individu belangrijk om veranderingen tot stand te brengen, aldus Van der Sande, dat was ten tijde van Cremer het geval en het geldt evenzeer voor vandaag.

Cor Smit gaf vervolgens zijn visie op het feno-

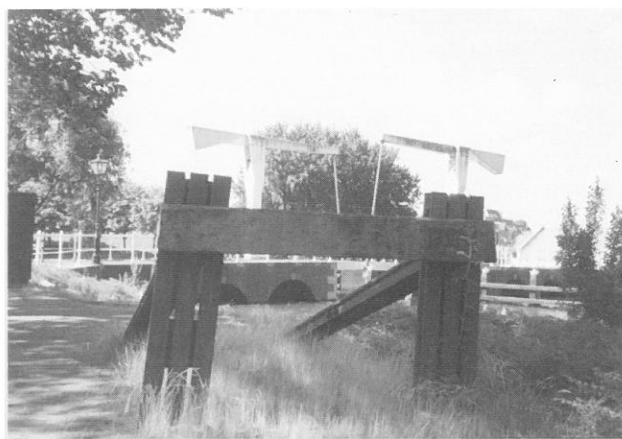
meen kinderarbeid, in het verleden en in onze dagen. Hij constateerde dat met het kindwetje -Van Houten en de invoering van de leerplichtwet de kinderarbeid nog allerm minst ten einde was, zoals vaak wordt gesteld. Hij waarschuwde tegen mogelijke nieuwe vormen van kinderexploitatie en met die woorden was even de sfeer van Cremer's verzet tegen de gewetenloze uitbuiting van kinderen terug na zoveel jaren.

M. Verveen Hofphotograaf
Schrijver en beeldend kunstenaar J.J. Cremer. Foto: Letterkundig Museum in Den Haag.

AVOND OVER VERKEER EN VERVOER IN LEIDEN

Samen met de Dirk van Eck-stichting belegde STIEL in december een avond over de Haarlemmertrekvaart en de Haarlemmermeerspoorlijnen. De opkomst was bijzonder hoog. De benedenzaal van de Sociëteit de

Het laatste stootblok van de Haarlemmermeerspoorlijn aan het eind van de brug voor de Zijlpoort.

Burcht zat helemaal vol. Voormalig journalist van het Leidsch Dagblad Wim Wegmans legde aan een de hand van mooie plaatjes uit waar de spoorlijn ooit liep, tot in Leiden aan toe. Het laatste stootblok staat nog aan het einde van de brug voor de Zijlpoort. Wim Wegmans kon nog veel meer vertellen, maar goed, anders zou hij alles verklappen uit zijn boek daarover. Dat gold ook voor de spreker Carly Misset over de Haarlemmertrekvaart. Met haar prachtige beeldmateriaal voerde ze de luisteraars weer terug naar tijd van weleer. Een succesvol voorbeeld van de praktische samenwerking tussen STIEL en de Dirk van Eck-stichting!

AANVRAAG MONUMENTENSTATUS KANTOORPAND BOOT

STIEL heeft de gemeente Leiden gevraagd de status van gemeentelijk monument te verlenen aan het kantoorpand van de voormalige scheepsbouw- en reparatiewerf De Hoop van de familie Boot. Het staat aan de Sumatrastraat 51 en is één van de weinige herinneringen aan de scheepsbouwindustrie aan de Zijl. Het kantoorpand is nu eigendom van woningbouwvereniging De Sleutels van Zijl en Vliet en heeft sinds de jaren '80 een woonfunctie. Ook al wil het nog wel eens duren alvorens het Leids College van Burgemeester en Wethouders eindelijk zijn oordeel velt over monumentaanvragen, STIEL hoopt dat in dit geval, net als bij al ingestuurde aanvragen zoals voor het Nobel-complex, er snel een beslissing komt.

LEIDSE HISTORISCHE CANON

Op www.leidsecanon.nl is in een dertigtal vensters de Leidse geschiedenis samengevat. Het is nu voor iedereen mogelijk daarop te reageren via internet en op diverse discussiebijeenkomsten. De Leidse canon is ook verkrijgbaar bij het Stadhuis, Stadsbouwhuis, de bibliotheken Merenwijk, Stevenshof en de Centrale in de stad, het Regionaal Archief, en de Lakenhal. De bedoeling is dat onder auspiciën van alle historische organisaties dit najaar de Leidse historische canon officieel uitkomt. Die kan dan gebruikt worden voor toerisme, inburgeringscursussen en het onderwijs.

OVERLEG WETHOUDER CULTUUR JAN-JAAP DE HAAN

Een afvaardiging van het overleg tussen de Leidse historische organisaties heeft op 20 februari jl. een

In Memoriam: Leslie Krul (1947-2008)

In januari bereikte ons het droevige bericht dat Leslie Krul, draaiorgelexploitant, op 4 januari op 60-jarige leeftijd is overleden. In de Stielz van maart 2005 las u een verslag van een gesprek over de draaiorgelwereld, waarin Leslie Krul onder andere vertelde over zijn liefde voor draaiorgels en de opmerkelijke momenten die hij met zijn orgels beleefde. In het bedrijf dat hij samen met zijn oudste zoon Fabian aan de Stadspolderweg runde, werden die dag met vele collega's de schoonheden van het vak van draaiorgelman aan bod gebracht. Vanaf zijn elfde jaar was Leslie Krul al bezig geweest met orgels; eerst het draaien, later ook het bouwen. Bij de uitvaart ging er een indrukwekkende begrafenisstoet door het centrum van Leiden, inclusief spelende draaiorgels en paarden. Leiden heeft in Leslie Krul een markante en gedreven man verloren, een sterke persoonlijkheid met een ongekennde passie voor het draaiorgelvak.

gesprek gehad met de nieuwe cultuurwethouder Jan-Jaap de Haan. In het overleg kwamen onder meer de Kooi en het onderhoud van monumenten aan de orde. De bedoeling is dat dit overleg regelmatig wordt herhaald. Uiteraard blijft STIEL ook haar eigen contacten onderhouden met de gemeente als het bijvoorbeeld gaat om het hergebruik van industrieel erfgoed.

ADVERTENTIE

uitvaartverzorging

Janson & Bolland

Uitvaartcentrum Levendaal

Levendaal 103 • 2311 JG Leiden t 071 512 2112 f 071 513 3113 e info@uitvaartcentrumlevendaal.nl i www.uitvaartcentrumlevendaal.nl

OMTZIGT-TERREIN

Afgelopen zomer hebben de provincie Zuid-Holland, het hoogheemraadschap Rijnland en gemeenten langs de Oude Rijn afgesproken bij de herstructurering van de Oude-Rijnzone om de cultuurhistorie aldaar te versterken. De gemeente Zoeterwoude streeft echter de sloop van industrieel erfgoed op het Omtzigt-terrein na, een terrein langs de Oude Rijn waar onder meer de voormalige kleiwarenfabriek Delfos (eerst nog gebruikt door de bekende ceramist Den Blanken) staat. De D66-fractie in de Provinciale Staten heeft gevraagd aan Gedeputeerde Staten wat zij vinden van deze sloop van industrieel erfgoed. He-laas doet de provincie haar naam als opgeblazen bestuur eer in: ondanks de mooie woorden over het behoud van industrieel erfgoed in de Oude-Rijnzone, trekt zij in dit geval haar handen ervan af en doet niks. Ondertussen heeft STIEL al diverse keren haar bezorgdheid overgebracht aan de gemeente Zoeterwoude. Bond Heemschut heeft ondertussen de rijksmonumentenstatus aangevraagd voor de fabriek en andere panden op het Omtzigt-terrein. Laten we hopen dat dat de nodige tijd tot bezinning biedt voor het Zoeterwoudse gemeentebestuur om alsnog inpassing van erfgoed in de bouwplannen mogelijk te maken. Het wegvagen van deze herinnering aan

Zoeterwouds geschiedenis kan al op verzet rekenen binnen de Zoeterwoudse monumentencommissie. Een alternatief plan is ondertussen al op verzoek van diverse organisaties uit de buurt opgesteld door een architect, waarin het erfgoed behouden wordt.

LESBRIEF BOEKDRUKKUNST

STIEL heeft samen met het Regionaal Archief Leiden (RAL) en Gemeentelijk Museum de Lakenhal een lesbrieft uitgebracht over boekdrukkunst in Leiden. De lesbrieft is geschreven door de educatief medewerker van het RAL, Susan Suër. De brieft schetst aan de hand van het leven van drie kinderen de druktechnieken en discussies over vrijheid van meningsuiting in de Middeleeuwen, de Gouden Eeuw en het industriële tijdperk. De kleurige, mooi vormgegeven lesbrieft is een uitstekende voorbereiding voor kinderen tussen de 10 en 14 jaar op de huidige tentoonstelling in de Lakenhal over zeven eeuwen lezen in Leiden. De lesbrieft is verkrijgbaar bij de Lakenhal en het RAL. Onder <http://www.leidenarchief.nl/content/view/100/1/> is meer informatie over de lesbrieft te vinden.

ADVERTENTIE

Dirk van Eck-Stichting Sociale en economische geschiedenis Leiden en omstreken

De Dirk van Eck-Stichting brengt de sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken onder de aandacht van een breed publiek. We organiseren filmavonden en lezingen, we zetten ons in voor het behoud archieven en we geven boeken en dvd's uit. Donateurs van de stichting ontvangen het Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken gratis.

Voor meer informatie over ons en onze komende activiteiten kunt u contact opnemen met:

Dirk van Eck-Stichting
Postbus 849
2300 AV Leiden
email: info@dirkvaneck.nl

www.dirkvaneck.nl

HISTORISCHE MUURRECLAMES WEER IN TREK

Jarenlang keek niemand er naar om, maar nu beleven historische muurreclames een revival. Eenmaal gerestaureerd, geven ze stad en platteland een kleurig aanzien en houden ze de herinnering aan voorbije tijden levend. Naar een goed Hollandse traditie is er stichting voor activiteiten op dit gebied, de Stichting Tekens aan de Wand, die al langer bestaat maar begin dit jaar besloot om meer in de openbaarheid te treden. In eerste aanleg met een themabijeenkomst en ingebruikneming van een eigen website (www.historischegevelreclames.nl).

In het spoor van de industriële revolutie, in ons land op gang gekomen in de negentiende eeuw, verschenen de muurreclames rond 1900. Eerder waren er gevel-

Een van de talrijke gevelreclames in Kampen: Kanis & Gunnink's koffie en thee.

stenen of uithangborden, die aangaven welk beroep werd uitgeoefend. Maar onder invloed van de industrialisatie veranderde het straatbeeld ingrijpend: de gevelreclames begonnen aan hun opmars. Ze zijn er in soorten en maten: emaille reclameborden, die aan de gevels werden bevestigd, geschilderde muurreclames, die varieerden van kleurige taferelen tot simpele letterreclames, bewerkte glasplaten, neonreclames, lichtbakken en affiches, bevestigd op trafozuilen.

Veel van die reclameuitingen zijn de laatste decennia verdwenen, constateert Peter Nijhof, de grote man achter het industrieel erfgoed in ons land, die zijn hart óók heeft verpand aan de historische reclames en daarom voorzitter van de Stichting Tekens aan de Wand is. Nijhof ontdekte de historische muurreclames in 1979 toen er in het Haagse Gemeentemuseum een tentoonstelling over gevelreclames was. Nadien was er zo nu en dan aandacht voor het fenomeen van de buitenreclame. Desondanks verdwenen in de jaren na de Tweede Wereldoorlog de muurreclames in hoog tempo. Veel bedrijven verhuisden naar industrieter-

Fraaie Leidse gevelreclame, die er helaas niet meer is Deze reclameschildering van Wrangler Jeans bevond zich op het pand Be-
81 schuitsteeg hoek Nieuwe Rijn 35. De foto is van A.J. de Jonge.

Een fraaie muurreclame voor De Jong's cacao en chocola in
Vogelenzang.

reinen en daar was buitenreclame niet zo erg zinvol. Gevelreclames moesten zich immers vooral bevinden op plaatsen waar veel mensen voorbij kwamen, bij voorbeeld de omgeving van een spoorwegstation.

Nijhof signaleert ook een merkwaardige omstandigheid: een aantal steden kent een vrij groot aantal gevelreclames, terwijl in andere plaatsen het fenomeen nauwelijks voorkomt. Zo heeft Kampen zich in het recente verleden opgeworpen als de stad waar de meeste muurreclames voorkomen. Maar ook Utrecht, Den Haag, Nijmegen en Leeuwarden slaan een goed figuur. In de Hofstad heeft de Stichting Haags Industrieel Erfgoed (SHIE) onder aanvoering van Koos Havelaar veel tijd en energie besteed aan de inventa-

risatie en restauratie van geschilderde gevelreclames. De Haagse groep is nu bezig met de restauratie van de vierde muurreclame. In totaal denkt deze stichting aan de restauratie van tien schilderijen. Ook is er een wandeltocht langs Haagse muurreclames in druk verschenen.

Verhaal

Het restaureren van dergelijke muurschilderingen is een complexe zaak. Wendy Schoenaker, restauratie- en decoratieschilder uit 's-Hertogenbosch, kan daarover meepraten. Ze vertelt over haar ervaringen in het vak. 'Denk vooral ook aan het verhaal achter de schildering, daarvoor is gedegen vooronderzoek nodig', meent ze. Een belangrijk punt is ook het contact houden met omwonenden over het restauratieproject. 'De mensen in de straat willen weten wat er gebeurt.'

In de sector van de historische buitenreclame gaat het vooral om verhalen van mensen, die een kleurige schildering in hun gemeente wilden behouden. Ze deden er veel voor en vaak leidde dat tot een goed resultaat. Bij voorbeeld in het Zeeuwse dorp Dreischor, waar een werkgroep er uiteindelijk in slaagde een oude reclame van Solo-margarine te behouden en te restaureren. En in Valkenburg aan de Geul probeert een werkgroep een reeks muurreclames weer tot leven te wekken. Deze lokale werkgroep richtte een stichting op, die ten slotte uitliep op de landelijke stichting Tekens aan de Wand.

In Leiden is ten aanzien van muurschilderingen een wat andere weg gevolgd. Leiden manifesteert zich met gedichten op gevels. Daarnaast heeft de gemeente een aantal jaren geleden wel eens een initiatief ontplooid om muurschilderingen te restaureren. Dat is gebeurd met de Miss Blanche-reclame aan de Herengracht, die – zoals we in het vorige nummer constateerden – al weer wat bleker wordt. Het resultaat van dit gemeentelijk project was ook de uitgave van het boekje van Annelies Roovers: 'Op muren en getimmerten...' Geschilderde gevelreclames in Leiden. Gemeente Leiden, Dienst Bouwen en Wonen, 1993. Deel 1 van de reeks Leids Verleden.

Momenteel loopt een inventarisatie van STIEL inzake muurschilderingen in heden en verleden, waarover binnenkort meer. Vam A.J. de Jonge en J.Verhoog ontvingen wij een fraaie aanvulling op onze verzameling gevelversieringen, waarvoor onze dank.

Wibo Burgers

- met medewerking van Joop Gijsman

ACHTER DE GEVELS VAN PAPENGRACHT 30-34 **DE STEENDRUKKERIJ VAN DE FIRMA P.W.M. TRAP 1848-1929**

Papengracht 30-34 anno 1923. Panorama 18 juli 1923. UB Leiden V 9602.

Leidsche Courant 19 juli 1898: 'Het 50-jarig bestaan van de boek- en steendrukkerij van den heer P.W.M. Trap werd gisteren op luisterrijke wijze herdacht. Den jubilaris werden talrijke bewijzen van hoogachting en sympathie van familiebetrekkingen en vrienden. Het personeel aan de inrichting verbonden vereerde den patroon een sierlijke gaskroon. De collega's, uit wier midden eene commissie was benoemd, bestaande uit den heeren S.C. Van Doesburgh, A.P.M. Van Oordt en F. De Stopplaar boden hem aan een 3-tal etsen, één van Israels, één van Mesdag en één van J. Maris. De heer T.A.O. De Ridder, burgemeester van Katwijk, vervoegde zich des namiddags mede ten woonhuize van den heer Trap, onder aanbieding namens de Leidsche "Loge" van het diploma als eerelid daarvan, vergezeld van een sierlijk album, vermeldende de namen der leden. Ook vele fraaie bloemgeschenken bereikten den gouden jubilaris.'

ADVERTENTIE

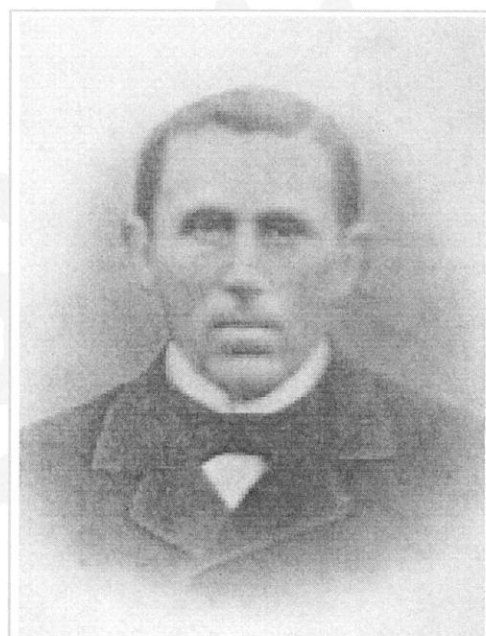
Bouwbedrijf Paardekooper

Sedert 1881

In 1881 heeft Arie Paardekooper de fundamenteën gelegd voor ons bouwbedrijf. Verweven met deze lange historie is de liefde voor het vak, vakmanschap, vertrouwen en natuurlijk altijd weer bouwen. Bouwbedrijf Paardekooper restaureert, renoveert en onderhoudt gebouwen.

- Lid van het NVOB
- Lid Bouwgarant
- Erkend Hoofdaannemer
- Erkend Leerbedrijf

Miening 41, 2381 GP Zoeterwoude
071-5801254
info@bouwbedrijf-paardekooper.nl

Arie Paardekooper 1857-1915

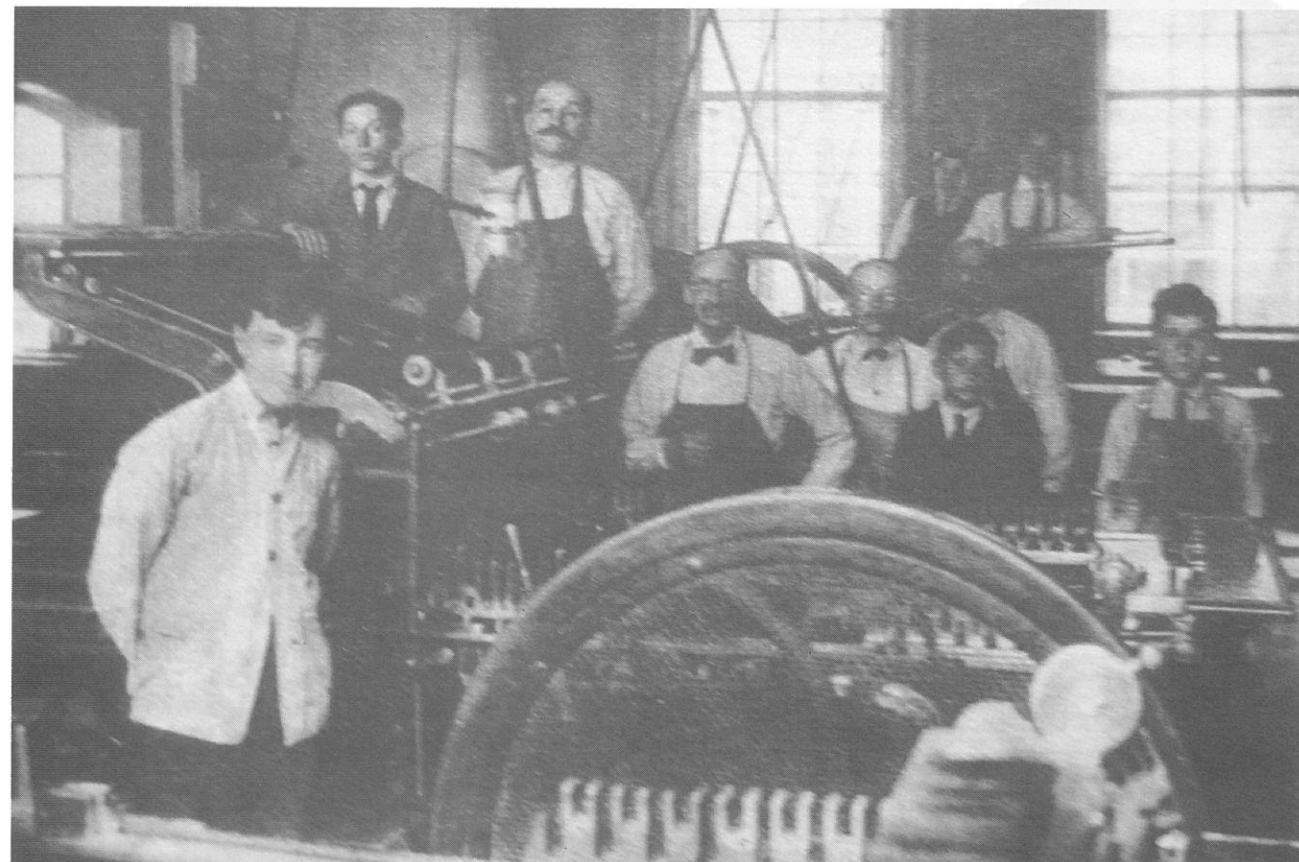

Portret van P.W.M. Trap bij het vijftigjarig bestaan van de firma 1898. Op de achtergrond Papengracht 30-34. Jubileumalbum, geveild bij Burgersdijk en Niermans 16-17 november 2004 voor € 850,-. Vindplaats onbekend.

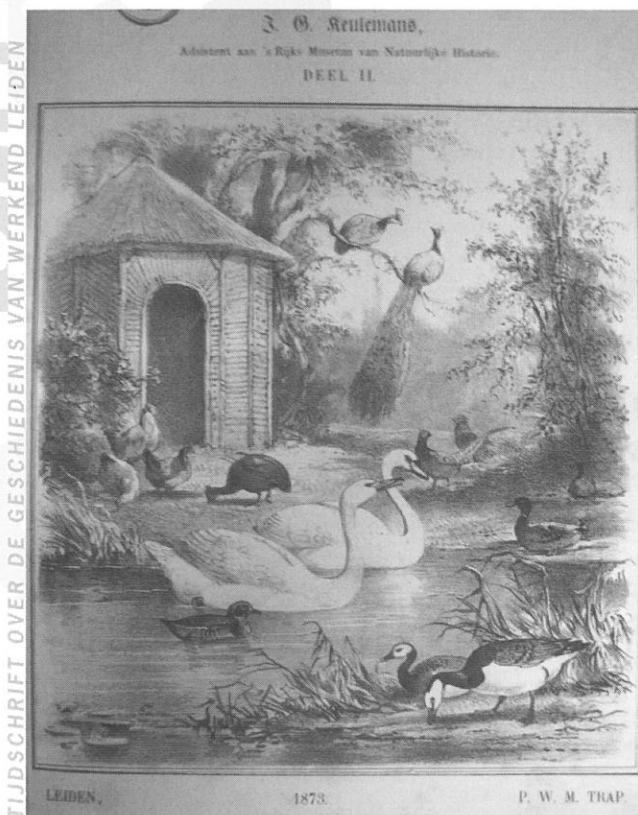
Vijftig jaar eerder was Pieter Willem Marinus Trap (1821-1905) inderdaad een lithografisch bedrijf begonnen dat gedurende zijn bestaan zou uitgroeien tot een gerenommeerde firma die vele hoogwaardige steendrukken in kleur vervaardigde voor zowel de binnenlandse als de buitenlandse markt. De firma werkte voor uitgevers als A.W. Sijthoff, M. Nijhoff, W.E.J. Tjeenk Willink en J. Enschedé. Aanvankelijk aan het Utrechtsche Veer, later op Nieuwe Rijn 3 (met een pakhuis op no. 2) en vanaf 1853 in 'een huis en erf staande en gelegen binnen de stad Leyden aan de Ouden Vest tussen de Janvossensteeg en Volmolen-gracht geteekend wijk VI nummer 951' dat hij in dat jaar voor f 3000,- kocht van A.W. Sijthoff. In 1865 vinden we Trap aan de Papengracht, waar hij op den duur de panden 30, 32 en 34 wist te bemachtigen. Daar zou de firma tot 1929 gevestigd blijven.

Vlotte start

Pieter W.M. is een zoon van Pieter Johannes Trap (1796-1852) en een kleinzoon van Pieter Hendrik Trap (1764-1831), die beiden als boekdrukkers en uitgevers in Leiden actief zijn. Zijn moeder Maria Oudshoorn (1795-1821) overlijdt één dag na zijn geboorte.

De drukkerij aan de Papengracht anno 1923. Panorama 18 juli 1923. UB Leiden V 9602.

Titelprent van het tweede deel van J.G. Keulemans *Onze vogels in huis en tuin* (1873). KB 176 B 17.

P.W.M. wordt vermoedelijk door zijn vader opgeleid voor het boekdrukkersvak, maar ontpopt zich al snel als een vaardig tekenaar. In de loop van de jaren veertig opent hij een eigen inrichting voor het kleuren van platen en vanaf 1848 voegt hij daar een steendrukkerij aan toe. Gesprekken met uitgevers brengen hem ertoe de concurrentie met buitenlandse leveranciers van gekleurde plaatjes aan te gaan. Het is hem eigenlijk een doorn in het oog dat al die plaatjes voor kinderwerkjes uit het buitenland, met name uit Duitsland, gehaald moeten worden. Het is, zo laat hij in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 24 augustus 1848 weten, feitelijk de belangrijkste reden van zijn vestiging 'om deze verregaande concurrentie der vreemden te vernietigen'. Een paar maanden daarna, op 14 december, treedt hij in het huwelijk met Geertrui Veerenhout. Ze krijgen één zoon: op 14 februari 1850 wordt Joan Pieter geboren, een week later overlijdt Geertrui. Pas op 12 juni 1890 – na ruim veertig jaar weduwnaar geweest te zijn – zou Pieter hertrouwen met Maria Elisabeth Reinhardt.

De steendruk had er – na de uitvinding door de Duitser Alois Senefelder in 1798 – enige tijd over gedaan om de ets- en gravuretechniek te verdringen. Maar de nieuwe vlakdruktechniek, gebaseerd op het

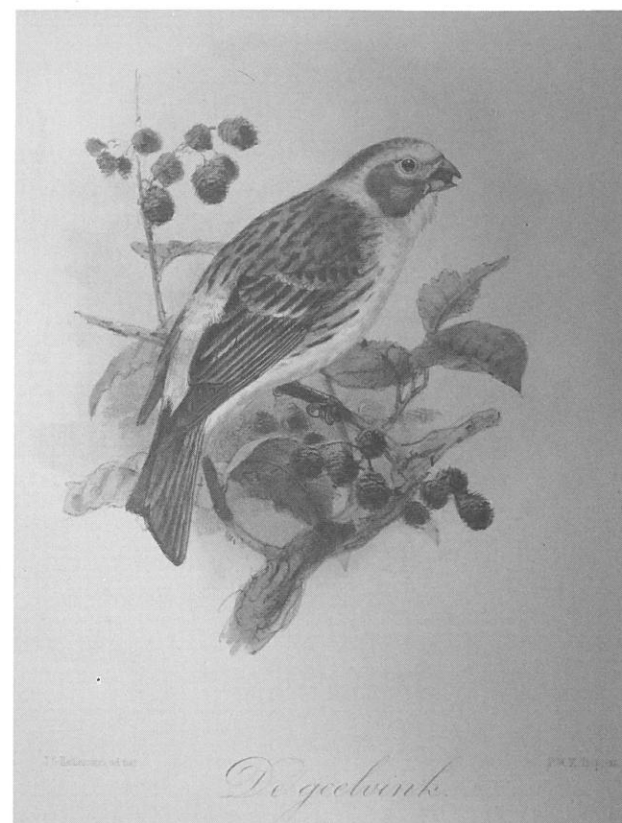
afstoten van water en vet, blijkt op den duur veel goedkoper dan de diepdrukgravure. Vooral bij geïllustreerde werken kan er een aanzienlijke besparing behaald worden. Eind jaren dertig drong de techniek ook steeds meer in Leiden door waar zich diverse steendrukkerijen vestigden, waaronder die van Arnz & Comp., J.M. Kiersdorff en Sander & Comp.

Trap meent met de door zijn vader uitgegeven kinderboekjes inmiddels zoveel ervaring te hebben opgedaan, dat hij 'beneden den tegenwoordigen prijs der Mainser-Platen, zal kunnen werken'. Bovendien kent hij zo langzamerhand genoeg steentekenaars en kan hij rekenen op de steun van een zeer bekwame drukker, die achttien jaar bij de beroemde Dordtse lithograaf Hilmar Johannes Backer (1804-1845) 'en daarna bijna 3 jaren op eene der voornaamste Steendrukkerijen is werkzaam geweest'. Zelf is Trap bedreven in het tekenen van afbeeldingen voor wetenschappelijke werken op het gebied van dierkunde, anatomie en plantkunde.

Behalve portretten van predikanten, hoogleraren en notabelen vervaardigt hij in de beginjaren vooral boekillustraties voor kinderwerkjes die door zijn vader werden uitgegeven, onder meer *Verhalen uit China* uit 1848 en *De beste kinderschat, Leerzame lessen en verhalen in versjes* van L. van Hoogeveen Sterck uit 1851.

Het is duidelijk dat Traps naam steeds meer bekend raakt en al snel brengt hij ook grote plaatwerken op de markt. In de jaren vijftig en zestig verleent hij zijn medewerking aan diverse stadsbeschrijvingen. Zo verscheen er behalve een van Delft, 's-Gravenhage en Amsterdam ook een van Leiden zelf. Voor de Leidse uitgever D.J. Couvé drukte hij de lithografieën voor *De Stad Leiden. Album bevattende eenige afbeeldingen der voornaamste hoofdgebouwen en fraaiste stadsgezichten in en nabij de stad Leiden* (1859-1860). De Leidse steentekenaar Gerardus Johannes Bos 'tekende' voor de platen.

Daarnaast steendrukt hij de illustraties voor diverse flora- en faunaboeken en reisbeschrijvingen. Tussen 1854 en 1858 verschijnt bijvoorbeeld *De vogels van Nederland*, vervaardigd in samenwerking met H. Schlegel, directeur van het Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie te Leiden, bestaande uit vijf delen platen (356 afbeeldingen van inlandse vogels) en één met tekst. In 1855-1856 komen de lithografieën bij *De Vriese's Tuinbouw-flora* uit zijn drukkerij en tussen 1869-1876 de drie prachtige vogelboeken van J.G. Keulemans *Onze vogels in huis en tuin*. En de formaten waarin Trap kan leveren worden groter en groter. Vol trots meldt hij in het *Nieuwsblad voor den boekhandel*

De geelvink, op steen getekend door P.W.M. Trap. Uit: J.G. Keulemans, deel 2 (1873). KB 176 B 17.

van 1858 dat hij zijn ijzeren persen heeft verwisseld. Hij kan nu steendrukwerk van '80 bij 100 Ned. duimen binnenlijns' leveren.

School en wetenschap

Boeken bestemd voor school en wetenschap gaan, naast de kinderwerkjes, op den duur een steeds prominentere plaats innemen in het fonds van Trap. Een van de eerste is het in 1855 door de Leidse kunstenaar Tieleman Cato Bruining getekende *Vaderlandsche historieplaten voor scholen en huisgezinnen*. Deze steendrukken zijn te beschouwen als de voorlopers van de bekende schoolplaten van Isings. Ze verbeelden markante gebeurtenissen uit de hele vaderlandse geschiedenis. Het feit dat dit vak in 1857 op lagere scholen verplicht wordt gesteld, heeft ongetwijfeld bijgedragen tot het succes van deze uitgave.

Omstreeks 1870 werken er inmiddels zo'n twintig mensen in het bedrijf. Zoon Joan Pieter komt eveneens in de zaak

werken. Of deze zich meer op het boekdrukken wilde richten, is niet duidelijk, maar behalve als steendrukkerij afficheert de firma zich vanaf 1871 ook als boekdrukkerij.

Traps grote belangstelling voor de etnografie brengt hem in contact met diverse wetenschappers op dit gebied. In 1888 start hij het meertalige tijdschrift *Archives internationales d'ethnographie*, dat bestaan heeft tot 1968. De hoofdredacteur is J.D.E. Schmeltz, conservator van het Rijksmuseum voor Ethnographie in Leiden. De platen, die een keur aan exotische gebruiksvoorwerpen, klederdrachten, maskers en panorama's laten zien, zijn voor het grootste deel in kleur gedrukt. Zijn banden met de wetenschap blijken ook uit het feit dat er flink wat proefschriften van de pers rollen.

In 1887 koopt Trap voor zijn zoon Joan Pieter het huis Rapenburg 50 voor f 11.600,-. Het huis Noordeinde 17 waar deze toen met zijn eerste vrouw Waremelta Kluvers en zoontje Pieter Willem Marinus (geb. 1881) woonde, wordt ingeruild voor een pand aan 'de mooiste gracht van Nederland'.

Werkomstandigheden

Kinderarbeid en lange werkdagen waren in de negentiende eeuw heel normaal. Bij Trap werkte men in bijvoorbeeld 1890 in de winter '66 uren en 's zomers 70 tot 72 uren per week.' In het laatste kwart van de eeuw beginnen de arbeiders zich langzaam maar zeker te organiseren. De Algemeene Nederlandsche Typografen Bond, opgericht in 1866, is de eerste landelijke vakvereniging. Ze pleit bij de diverse

Een van de 22 door Trap gesteendrukte platen uit *Archives internationales d'ethnographie* 1888. UB Leiden V 997.

STIELZ
TIJDSCHRIFT OVER DE GESCHIEDENIS VAN WERKEND LEIDEN

werkgevers voor betere lonen en werkomstandigheden, maar vindt aanvankelijk weinig gehoor. De afdeling Leiden krijgt maar moeilijk vaste voet aan de grond. De Leidse drukkersbazen moeten er niets van weten. Van regeringszijde wordt er in 1889 een wet betreffende de arbeid van vrouwen en jeugdige personen aangenomen, waarvan de invoering in het jaar daarna, via de zogenoemde Arbeidsenquête, uitvoerig wordt onderzocht.

De staatscommissie die onder leiding staat van het Tweede Kamerlid A. Kerdijk doet ook Leiden aan. Zowel de patroons als de knechten uit allerlei bedrijfstakken kunnen er uitgebreid hun zegje doen. Ook Joan Pieter Trap moet voor de commissie verschijnen alsmede Jacobus van Berkel, veertig jaar oud en werkzaam als letterzetter bij de firma P.W.M. Trap, waar op dat moment twintig werknemers boven de zestien jaar en zeven jonger dan zestien werken. De drukkerij telt inmiddels één gasmotor van 2 p.k. Met de hygiëne is niet al te best gesteld. Zo worden de letterbakken voor het open raam schoongeklopt en geblazen: 'Als de wind dan op de ramen staat, waait het loodstof wel eens weder mede naar binnen.', lezen we in het woordelijk verslag *Enquête, gehouden door de Staatscommissie*. Afdeling 3, Leiden. Uit het verhoor van Joan Pieter blijkt dat deze werkgever onderwijs niet erg belangrijk vindt. Onderwijs tot twaalf jaar is volgens hem voldoende: 'Ik heb ook meermalen opgemerkt, dat men de meeste werklieden tot eene zekere hoogte kan ontwikkelen, maar ook niet verder; wanneer zoo'n emmer vol is, loopt de rest over.' Voor een door de werkgever te betalen pensioen voelt hij evenmin erg veel: 'Misschien zou eene dergelijke regeling wenschelijk zijn. De ondervinding, die wij hier echter hebben opgedaan omtrent het lot van oud geworden

werklieden is, dat hun toestand nog zoo slecht niet is. Er zijn hier ter stede zeer veel liefdadigheids-inrichtingen.' Of de enquête tot verbeteringen op de drukkerij heeft geleid, is niet bekend, maar de werknemers bieden, zoals we zagen, de patroon bij het vijftigjarig bestaan in 1898 in elk geval wel een sierlijke gaskroon aan.

Sluiting van het bedrijf

Als Pieter Willem Marinus Trap op 20 oktober 1905 op 84-jarige leeftijd overlijdt, neemt Joan Pieter de zaak over. Hij is, na ruim 35 jaar met zijn vader te hebben samengewerkt, door de wol geverfd. Maar het wordt meer een 'op de winkel passen' dan dat hij grootschalige wetenschappelijke werken gaat uitgeven zoals zijn vader. Hoewel in de laatste decennia van de negentiende eeuw de fotolithografie en de fotografie zelf steeds belangrijker worden, gaat de firma Trap hier niet in mee. Op 17 juli 1923 bestaat de firma 75 jaar, maar nadat de firma bijna tachtig jaar in Leiden actief is geweest, sluit Joan Pieter in 1927 bij gebrek aan opvolging de zaak. Hij doet 'wegens hoge ouderdom' de boekdrukkerij over aan H. Buurman in de Hartesteeg. Joans zoon Pieter Willem Marinus was na een studie scheikunde in Delft in 1903 naar Java vertrokken. Na de dood van zijn vader op 14 maart 1929 keert hij terug en liquideert hij het bedrijf definitief. De steendrukkerij wordt verkocht aan P.J. Mulder & Zoon aan de Breestraat. De panden aan de Papengracht gaan over in handen van de *Leidsche Courant*.

Berry Dongelmans

Met dank aan Wendy Logeman

ADVERTENTIE

VERENIGING OUD LEIDEN

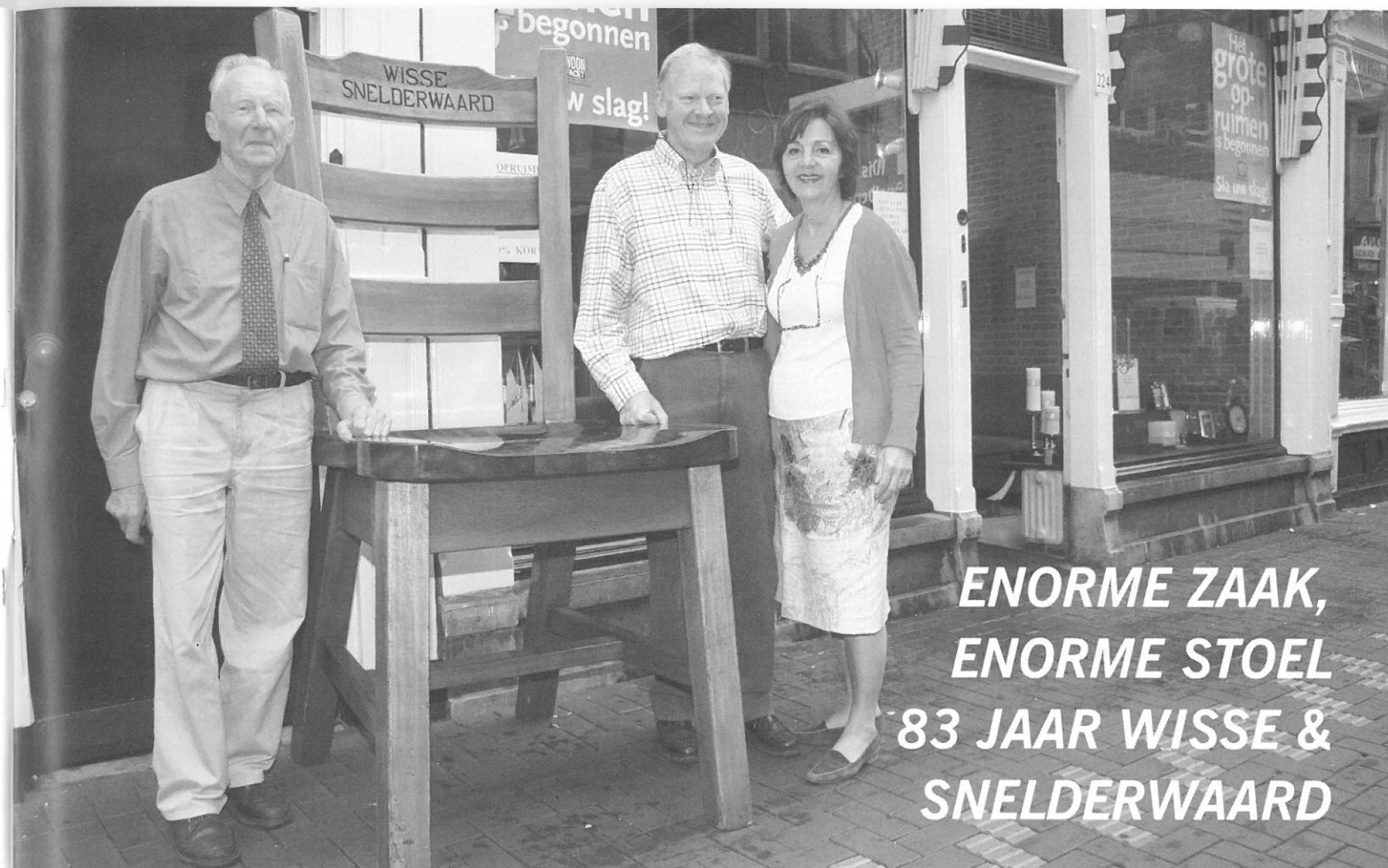
Opgericht 5 november 1902

Postbus 917
2300 AX Leiden

Bent u geïnteresseerd in het Leidse en regionale Erfgoed en wilt u graag het beroemde Leids Jaarboekje gratis ontvangen, dan kunt u niet zonder het lidmaatschap van de Vereniging Oud-Leiden.

De contributie bedraagt € 17,50 per jaar; jongeren tot 27 jaar betalen slechts € 10,-.

Door overmaking van dit bedrag op Postbankrekening 17 52 28 bent u lid van de Vereniging Oud-Leiden.

ENORME ZAAK, ENORME STOEL 83 JAAR WISSE & SNELDERWAARD

Gerard en Karin Wisse bij de enorme houten stoel. Aan de andere kant van het gevaarte Gerards broer Jan.

Het was een echte blikvanger in de Haarlemmerstraat: de enorme houten stoel die jarenlang voor het pand van meubelfirma Wisse & Snelderwaard stond. De stoel trekt nog steeds de aandacht, nu echter midden in een woonwijk in Voorschoten waar Gerard Wisse met zijn vrouw Karin terugkijkt op de rijke geschiedenis van de laatste grote meubelzaak in het centrum van Leiden.

Gerard's vader Jan Wisse begon in 1923 met zijn zwager Herman Snelderwaard een meubelmakerij in de Clarensteeg in Leiden. Gerard Wisse: "Daar maakten ze voornamelijk linnenkasten, dressoirs en muziekmeubelen, waar mijn vader het snijwerk voor deed. Muziekmeubelen kregen altijd een mooi gesneden harpje, mijn vader was een goed vakman. Ze leverden aan verschillende meubelzaken in de Haarlemmerstraat, waaronder de gebroeders Kanbier. Na een aantal jaren besloten ze echter voor zichzelf te beginnen met een eigen zaak. Eerst in een oud café op Haarlemmerstraat 210, dat al jaren leegstond, later een paar panden verderop. Ze hebben de boel toen steeds in één avond verhuisd."

Snelderwaard

De crisistijd begin jaren dertig was voor Snelderwaard te onzeker om in de zaak te blijven, zeker toen deze een baan met een vast weekloon aangeboden kreeg. Wisse: "De ene week gingen hij en mijn vader met een tientje naar huis, de andere week verkochten ze niets. Mijn vader heeft toen van alle kanten geld geleend om Snelderwaard uit te kopen en die vertrok toen naar de Leidse Meubelindustrie aan de Hoge Rijndijk. Vanaf toen was het familiebedrijf Wisse." De zaak bleef echter tot aan de sluiting in 2007 de naam Wisse & Snelderwaard voeren. Wisse legt uit: "Mijn vader heeft Snelderwaard gevraagd om de naam te blijven gebruiken. Reclametechnisch was het wellicht een lange naam, maar overal waar we meubelen kwamen brengen was het altijd 'Hé, Snelderwaard', en nooit 'Hé, Wisse!' De naam van de firma verander je dan niet zo snel."

Ook als familiezaak was het in de crisistijd voor de Wisse's een kwestie van de eindjes aan elkaar knopen. Wisse: "Op een gegeven moment kon mijn vader het financieel niet meer bolwerken. Hij is toen naar het crisiscomité gegaan, toen werd zijn huur gehalveerd en de belastingschuld in de doofpot gestopt. Mijn moeder maakte in die tijd voetkussens van restanten oude meubelstof en van de opbrengsten daarvan aten ze. De

meubelen die mijn vader maakte verkochten ze en daar betaalden ze de huur en de kosten van. Net toen alles er weer rooskleurig uit begon te zien, brak de Tweede Wereldoorlog uit."

Het betekende een tweede grote tegenslag voor het bedrijf. "Mijn vader had in de jaren voor de oorlog veel voorraad aangelegd. De meubelen werden in de oorlog geruild tegen voedsel. Aan het einde van de oorlog was de zaak praktisch leeg, maar hadden we allemaal te eten gehad." Na de oorlog werden er door de materiaalschaarste meubelen gemaakt van alles wat maar voorhanden was. Wisse: "Mijn vader maakte meubelen van stevig karton, gevlochten riet en zeegras. Later kon hij weer onbewerkte meubelen en stoelen 'in de romp' aanschaffen, die hij verder afwerkte."

Pijn in de rug

Gerard Wisse is van jongs af aan bij de zaak betrokken geweest en heeft 63 jaar boven de zaak gewoond. Omdat er zeven kinderen waren, is er nooit veel druk op hem gelegd om de zaak in te gaan. Wisse: "Mijn oudste broer Jan, die mensen later veelvuldig voor mijn vader aanzagen, zat al in de zaak, die deed veel stoffeerwerk. Ik wilde eigenlijk electrotechniek gaan studeren aan de HTS in Haarlem. Op mijn eindexamen kwam ik echter één punt tekort, en herkansingen had je in die tijd nog niet. Mijn vader stelde toen voor om het één jaar in de zaak te proberen. Dat werden uiteindelijk wat meer jaren!"

De klanten kwamen niet alleen uit Leiden: mede dankzij de bushalte van Maarse en Kroon die jarenlang pal voor de winkel stopte, kwam er veel toeloop vanuit dorpen als Roelofarendsveen en Oud Ade. De Haarlemmerstraat begon voor veel mensen dan ook bij Wisse en Snelderwaard op nummer 222-224. Hoewel er zeker in de laatste jaren steeds meer jonge mensen kwamen winkelen, was de zaak over de gehele periode vooral gericht op klanten boven de 35 jaar. Karin Wisse legt uit: "Op een gegeven moment kreeg je natuurlijk goedkopere zaken als Kwantum en Leen Bakker en jonge mensen waren vaak al blij als een meubel er leuk uitzag. Met pijn in hun rug kwamen ze dan jaren later toch bij ons, om een betere stoel aan te schaffen! Wij hebben ons altijd voornamelijk gericht op het klassieke en tijdloze meubel. Later kwamen daar accessoires als kandelaren en fotolijstjes bij, daar hield ik me mee bezig. Leuke kleine spullen hadden we altijd al in de etalage, maar die behoorden dan toe aan de etaleur en mensen konden ze niet aanschaffen. Dat moet anders, dachten we op een gegeven moment!"

Jan Wisse bezig met het stofferen van een stoel.

In 83 jaar geschiedenis hebben er in de zaak meubelen in veel verschillende stijlen gestaan. Lang niet allemaal even mooi, herinnert Gerard Wisse zich: "In de jaren vijftig hebben we bijvoorbeeld rood-wit-blauwe dressoirs gehad van geperst hout. Ik kan nu wel zeggen dat ik die meubelen echt niet om aan te zien vond. Later kregen we veel meubelen uit afrosiahout, een houtsoort die uit Nederlands Indië kwam. Mooi, maar daar werden vreselijk veel bomen voor gekapt." Gerard en Karin vonden hun zaak in de laatste twintig jaren het mooist. Gerard Wisse: "In 1974 ging mijn vader uit de zaak en mijn broer Jan, wiens zoon Frans ook ruim dertig jaar in de zaak werkte, stopte in 1991. Mede door de vele verbouwingen hadden we vanaf de jaren tachtig ruim 1000m² aan winkeloppervlakte, waardoor we de spullen mooi in verschillende voorbeeldkamers konden neerzetten. De zaak zag er prachtig uit."

Regelgeving

De grote oppervlakte in het centrum van Leiden is medebepalend geweest voor het succes van de meubelzaak. Veel oppervlakte betekent immers veel keuze voor de klant. Om tot die 1000 m² te komen, zijn er vele verbouwingen en uitbreidingen nodig geweest die niet allemaal even makkelijk verlopen zijn. Wisse: "Eigenlijk zijn we nooit gestopt met verbouwen. Dat hoort ook wel een beetje bij een meubelzaak die bij de tijd wil blijven. In 1978 kwam de eerste grote verbouwing toen we tuin erbij getrokken hebben. In die tijd hadden we een aantal pandjes aan de Van der Werffstraat en huurden we het pand van Galvano. We wilden graag een leveranciersingang aan de achterkant. De gemeente was in eerste instantie terughoudend, tot zij met een eigen plan voor nieuwbouw aan de Van der Werffstraat kwamen, en we een aantal pandjes konden ruilen om zo te kunnen uitbreiden. Het bestemmingsplan was toen in

één dag gewijzigd! Later kochten we het buurpand van Drukkerij Van Brussel erbij en hadden we, mede door de overdekte tuin, een enorme bedrijfsoppervlakte." Hoewel Wisse altijd met veel plezier de zaak gerund heeft, is het vooral de regelgeving geweest die hem de nodige zorgen heeft opgeleverd. "Bij een brandweerinspectie werd me bijvoorbeeld verteld dat ik in een deel van de opslag een nooduitgang nodig had. Overdag was de deur naar dat pand echter altijd open. Het antwoord van de brandweer? *Als er ingebroken word en er breekt brand uit, kan de inbreker geen kant op!*" Ook de markante grote stoel van Wisse is op een moment in beslag genomen, omdat deze drie centimeter teveel de Haarlemmerstraat in stond.

Acht keer zoveel hout

De stoel, twee keer zo groot als een normale stoel, is voor de zaak een gouden greep geweest. Iedereen kende wel 'de zaak met de enorme stoel', en dagelijks gingen er mensen mee op de foto. Wisse: "Toeristen kwamen altijd even vragen of ze op de stoel mochten klimmen, dan liep ik naar buiten en nam ik zelf de foto, hetgeen ze helemaal fantastisch vonden natuurlijk. Met het idee voor de stoel ben ik in 1991 langs een aantal fabrikanten gegaan. De vierde fabrikant die ik vroeg,

vond het een leuk idee. Twee keer zo groot, betekende echter acht keer zoveel hout, daar had hij zich wel in verkeken! Eens in de drie jaar moest de stoel geschuurd en gebeitst worden. Ik kreeg dan mensen in de zaak, die drie keer de Haarlemmerstraat op en neer gelopen waren, op zoek naar de stoel!" Voor het huis van Wisse in Voorschoten staat de stoel nu, als een soort modern kunstwerk, prominent in de voortuin.

Gerard Wisse houdt het, op 63-jarige leeftijd, voor gezien in de meubelwereld, geniet samen met Karin van het pensioen en woont voor het eerst in zijn leven niet meer aan de Haarlemmerstraat. Het feit dat de meubelzaak geen opvolging kreeg, begrijpt hij goed. "De winkelruimte aan de Haarlemmerstraat is daar gewoon te duur voor, meubelzaken gedijen nu beter aan de rand van de stad. We kijken terug op een hele mooie tijd. We hebben mooie spullen verkocht en gemaakt, waaronder bijvoorbeeld het kruis in de Hooglandse Kerk, iets dat niet veel mensen weten. Handelen vonden we altijd ontzettend leuk om te doen. Een meubelzaak is net als een kapper; mensen zijn lang binnen en vertellen je al hun hartsgeheimen. Alleen al om de aandacht die de klanten in zo'n winkel krijgen, zijn dit soort familie zaken onmisbaar voor de stad."

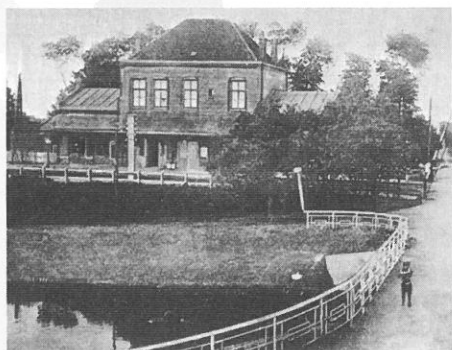
Michiel Rohlof - met dank aan Niek Bavelaar

VOOR GEBIED ROND HAARLEM EN LEIDEN TREKVAART EEUWENLANG VAN GROTE ECONOMISCHE BETEKENIS

De nu 350-jarige trekvaart Haarlem – Leiden is eeuwenlang van grote economische betekenis geweest voor zowel beide steden als het gehele, dertig kilometer lange tussengebied. Vanaf de zeventiende eeuw vestigden zich tal van uitspanningen, buurtschappen, woonwijken en bedrijven-terreinen langs de route van de trekschuit. De jaagpaden transformeerden gaandeweg tot drukke verkeerswegen en ook de treinverbinding werd halverwege de 19e eeuw pal naast de vaart aangelegd. Met recht kan worden gesteld dat de Leidse- ofwel Haarlemmertrekvaart vanaf de 17e eeuw (beeld)bepalend is geweest voor de ontwikkeling van het omliggende gebied.

Puur handwerk. Dat was het graven van de trekvaart die de waterverbinding Haarlem-Leiden tot stand moest brengen in een tijd dat er amper wegen voorhanden waren. Eeuwenlang waren de Hollanders op

water aangewezen om zich te verplaatsen. Wegen, zo ze al bestonden, waren vrijwel onbegaanbare, modderige zandpaden. Een uitgebreid netwerk van waterwegen was van oudsher wel beschikbaar. En waar

Hotel-restaurant Piet Gijsen: een begrip in de Leidse regio. Het hotel/restaurant kwam in de plaats van de boerderij annex halteplaats voor de trekschuit. (Foto: Reg van Dommelen)

de natuur geen waterwegen had gecreëerd, groef de mens ze eigenhandig.

Een gemiddelde boottocht was eeuwenlang een hachelijke onderneming. De (zeil)schepen waren afhankelijk van de weerselementen, die op meren en rivieren vrij spel hadden. Zo speelde het handelsverkeer tussen het noorden en zuiden van Holland zich af via het Haarlemmermeer, waar het danig kon spoken.

De behoefte aan gereguleerde vaart nam sterk toe in de Gouden Eeuw, waarin de handel tussen de steden bloeide. Vanuit verschillende steden klonk in de 17^e eeuw de roep om verbindingen, voorzien van paden, waarop paarden de boten onder alle weersomstandigheden vooruit konden 'jagen'. Amsterdam en Haarlem waren in 1632 de eerste steden die een trekvaart aanlegden om op grote schaal passagiers te kunnen vervoeren.

Ook Haarlem en Leiden sloegen (in 1657) de handen ineen om de afstand tussen beide steden met een 28,5 kilometer lange trekvaart te overbruggen. Van meet af aan was het de bedoeling om de kosten terug te verdienen door het heffen van tol, onder meer vanuit vrijwel identieke tolhuizen in Haarlem en Oegstgeest.

Honderden arbeiders begonnen op 15 maart 1657 met louter spier- en paardenkracht met het graven van de Leidse- ofwel Haarlemmertrekvaart. Van Haarlem tot Lisse/Halfweg ('halverwege') wordt de trekvaart tot de dag van vandaag 'Leidsevaart' genoemd, tussen Lisse en Leiden is de benaming 'Haarlemmertrekvaart'. Het gebruik van beide namen sticht nogal eens verwarring, maar de achterliggende gedachte was destijds om beide steden te vernoemen. Gemakshalve hebben we het in dit artikel over 'Haarlemmertrekvaart'.

Op 1 november van datzelfde jaar 1657, nog geen acht maanden later dus, trok een paard de eerste trekschuit er al doorheen. De vaart kon, al was het graven puur handwerk, relatief bijzonder snel worden aangelegd, omdat er gebruik werd gemaakt van al aan-

wezige wateren. Bovendien werkten de arbeiders op verschillende plaatsen tegelijk naar elkaar toe.

De trekschuitdienst Haarlem-Leiden was meteen al een doorslaand succes. Het eerste jaar bracht deze ruim 35.000 gulden op. Men kon de klok (in Leiden die van de Marekerk) dan ook gelijk zetten op de vertrek-tijden. Er was zelfs een zomer- en een winterdienst. Tussen medio april en oktober waren er dagelijks negen afvaarten, van oktober tot en met maart waren er acht. Leiden en Haarlem wisten de aanlegkosten, een slordige 450.000 gulden, al snel terug te verdienen, met dank aan de tolgelden die zowel op het land als op het water werden geheven.

Het voorbeeld van Amsterdam, Haarlem en Leiden kreeg snel navolging. 'Onze' trekvaart werd een belangrijke ader in het landelijke trekvaartstelsel. Zo ontstond in de Lage Landen een bijna 700 kilometer lang trekvaartenstelsel dat tal van steden met elkaar verbond. Buitenlanders keken hun ogen er op uit, want deze openbaar vervoervoorziening was uniek in Europa. Het reizen per trekschuit mocht dan niet snel gaan (gemiddeld vijf tot zeven kilometer per uur), efficiënt was het wel, mede doordat alle dienstregelingen van de trekvaarten in den lande op elkaar waren afgestemd. Kom daar in onze 21ste eeuw nog eens om!

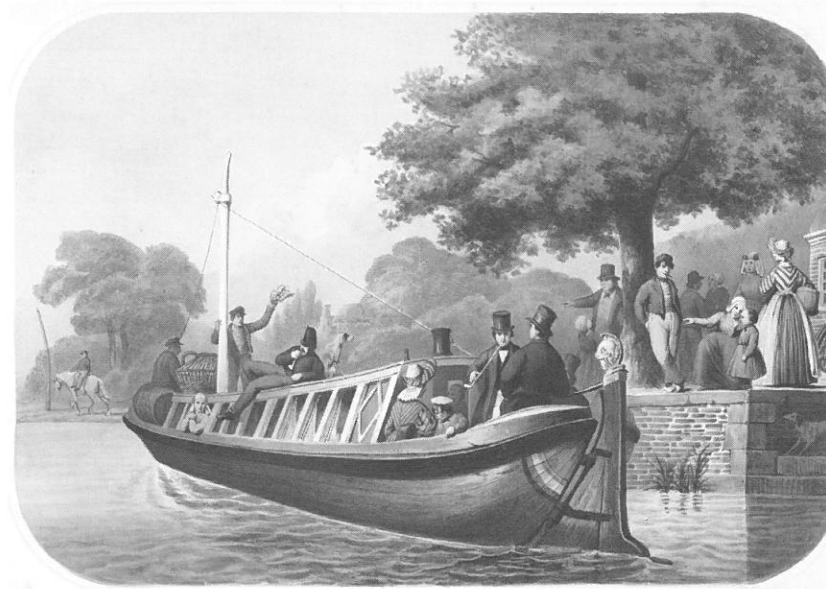
Bovendien was de mens in de 17^e en 18^e eeuw gewend om de tijd te nemen. Reizen over land, voor zover mogelijk, was sneller, maar veel minder gerieflijk. Koetsen en diligences kenden geen enkele vorm van vering en hotsten door de diepe karrensporen en modderpoelen. De trekschuit had van dergelijke voermiddelen weinig concurrentie te duchten.

Twee eeuwen lang zou de trekvaart het domein blijven van trekschuit, schipper, jager en trekpaard. Totdat de stoom halverwege de 19^e eeuw het einde van de 'intercity van de Gouden Eeuw' inluidde. De eerste stoomtrein reed in 1839; drie jaar later al kwam er een verbinding met Leiden. De teloorgang van de trekschuitdienst Haarlem-Leiden was in 1860 een feit.

Er is weinig overgebleven van die allereerste trekvaart tussen Amsterdam en Haarlem. Een groot gedeelte van het water en het jaagpad moesten plaatsmaken voor de aanleg van een snelweg. Het is des te unieker dat de 350 jaar oude waterweg tussen Haarlem en Leiden nog goeddeels intact is en dat aan de loop nagenoeg niets is veranderd.

Belangrijke ader

Het water is in de loop van de eeuwen een belangrijke (economische) ader geworden. Juist langs de

R. de Vries tekende voor deze prent, 'De volkstrekschuit', omstreeks 1850.

trekvaart ontstonden op den duur tal van markeringspunten. Boerderijen, cafetaria's, spoorwegstations, bollenbedrijven, benzinestations, industriële panden, blekerijen, om maar een snelle opsomming te maken. Los van de beide tolhuizen in Haarlem (al in 1925 gesloopt) en Oegstgeest (gelukkig gespaard en enkele jaren geleden gerestaureerd) verrezen er als eerste uitspanningen, cafés en herbergen. Een van de meest bekende, Piet Gijsen bij Noordwijkerhout, is nog altijd een begrip in de Leidse regio. Ooit was Piet Gijsen een boerderij die als halteplaats voor de trekschuit diende. In 1880 moest de boerderij wijken voor de aanleg van een spoorweg. Nu staat er een gelijknamig hotel op dezelfde plek.

Buitenplaatsen en hofsteden bestonden ook voor de aanleg van de vaart al. Rijke Amsterdamse kooplie-

Hele generaties zijn opgegroeid met het fenomeen schoolplaten, dat het onderwijs aanschouwelijk moest maken. De tekenaar Johan Herman Isings (1884-1977) maakte deze plaat, waarop de Leidse Hogewoerdspoort (al lang geleden gesloopt) is afgebeeld, en de trekschuit en postkoets elkaar treffen.

den bouwden op de goedkope zandgronden graag hun zomerverblijven. Wel heeft de vaart de vestiging ervan gestimuleerd, immers, de ontsluiting werd erdoor verbeterd.

Voor de industrie was het water eveneens ideaal als transportmogelijkheid en om het afvalwater te lozen. Dat verklaart de aanwezigheid van blekerijen en bleekvelden. Een befaamde katoenblekerij en -drukkerij langs de vaart ter hoogte van Haarlem was vanaf 1833 decennia lang in handen van de Engelsman Thomas Wilson. Bijzondere bouwwerken verrezen juist langs het water. Zoals de Haarlemse kathedraal Sint Bavo (1895 tot 1898), het gebouw van de voormalige Electri-

sche Tramweg Maatschappij (1931), de voorloper van busmaatschappij Connexxion. Het Krelagegebouw (1928) diende als kloppend hart voor de bloembollenbranche.

Richting Bennebroek/Vogelenzang werd in 1853 het eerste waterleidingspompstation voor de Duinwater Maatschappij gebouwd. Het staat nu op de rijksmonumentenlijst. Diverse gebouwen van de Amsterdamse Waterleidingduinen bij Heemstede en Bloemendaal staan nog altijd te pronken. En het prachtig gerestaureerde Stationskoffiehuis (Bennebroek) leidt een tweede leven als restaurant, evenals trouwens het Tolhuis in Oegstgeest.

Op het gedeelte tussen Oegstgeest en Voorhout is een uit 1783 daterende molen opnieuw opgebouwd. Op de oorspronkelijke plek in Rijnsburg stond de molen nieuwbouw van veiling Flora in de weg. Pal langs de Haarlemmertrekvaart in Voorhout is 'De Hoop doet Leven' nu een blikvanger van formaat. Vele molens moesten het veld ruimen, maar nabij Leiden bleven nog enkele gespaard: 'De Herder' (1755, herbouwd in 1884) aan de Leidse Maredijk is de meest bekende. In de Klaas Hennepoelpolder bij Oegstgeest prijkt een molen uit 1787, die een paar jaar geleden is gerestaureerd.

Op verschillende plekken in en bij de vaart ontstonden na de teloorgang van de trekschuit scheepswerven en jachthavens. Zo bestierden drie generaties Willems ruim een eeuw lang een jachthaven annex botenverhuur en buurtcafé pal naast het Oegstgeester Tolhuis. Familie en bedrijf moesten in 1985 plaatsmaken voor de aanleg van de nieuwe N444.

Kalkovens waren markante punten langs de vaart. Hoge stenen bouwwerken waren het, van waaruit

schelpen tot kalk werden gebrand. Ze stonden op verschillende punten, onder andere aan de Leede in Warmond, die op de trekvaart uitkomt. Van de kalkovens uit de 17^e en 18^e eeuw is weinig of niets meer over.

Bollenvervoer

Anno 2008 maakt de vaart een verlaten indruk. Het getrappel van de paardenhoeven en geschreeuw van de schippers is vervangen door de herrie van het voortrazende verkeer op het aloude jaagpad. De meeste herbergen en buitenplaatsen zijn in de 19^e en 20ste eeuw eveneens geruisloos verdwenen. Vele buitenplaatsen werden verkaveld en bebouwd, van anderen resteren alleen fragmenten.

Nadat rond 1850 tussen Leiden en Haarlem de grootschalige bloembollenteelt in zwang kwam, werd de vaart nog ruim een eeuw intensief gebruikt voor het vervoer van zand, bloembollen en andere goederen. Vandaar de aanwezigheid van vele bollenschuren langs de route. Na de Tweede Wereldoorlog kwam daaraan een einde; vrachtwagens namen het vervoer over.

Alleen de recreatievaart maakt er sindsdien nog gebruik van. Toch is nooit overwogen om de vaart te dempen. Niet alleen omdat ze beeldbepalend is vanwege de lintbebouwing en de spoorlijn die er op vele plekken pal langs lopen. Het stelsel van trekvaarten

Niet overal is de Leidsevaart/Haarlemmertrekvaart open. Ter hoogte van Hillegom belemmert een ponton al decennia lang de doorvaart. Bollenkwekers de Gebroeders Ruigrok gebruiken de ponton bij gebrek aan een brug om aan de andere kant van hun land te komen. Passerende schippers moeten de gebroeders bellen, waarna de ponton met vereende krachten wordt opzijgeschoven.

Dit café aan de Korte Mare in Leiden was één van de tientallen uitspanningen langs de dertig kilometer lange route van de trekschuit Haarlem-Leiden. De uitspanning fungeerde als beginpunt van de trekschuit en stond, inclusief stal voor de trekpaarden, naast de inmiddels afgebroken Marepoort.

is nog altijd van belang voor het in stand houden van de waterhuishouding. Natuurlijke liefhebbers roemen de ecologische waarde van het water, bijzondere vogels zouden er graag broeden.

Ook de wegen langs de trekvaart zijn niet meer weg te denken, hoewel ze op sommige plekken dusdanig door bebouwing zijn verdrongen dat een echte trekschuit niet meer zou kunnen aangejaagd. Daarvoor zijn er teveel obstakels (lantaarnpalen, bomen, steigers, boten) gekomen.

Na het jubileum- en 'Waterjaar' 2007 gaan er bij de provincies Zuid- en Noord-Holland stemmen op om de trekvaart een recreatieve impuls te geven. De vaart is sinds kort aangemerkt als historisch-landschappelijke lijn van hoge culturele waarde, die bovendien een rol moet spelen als ecologische verbindingzone. In de provinciale notitie 'Hou 't Bloeiend' wordt recent gesuggereerd dat rondvaartboten, waterfietsen, groenzones en natuurvriendelijke oevers meer toeristen naar de trekvaart zouden kunnen lokken. Men wil tot in detail inventariseren welke vaarmogelijkheden het water heeft. Kortom, de Leidse- of Haarlemmertrekvaart krijgt meer aandacht dan in alle 349 jaren samen. Ze kan nog heel lang mee.

Miep Smitsloo-de Graaff

HET LDM GEBOUW GESLOOPT?

Voor het gebied langs de Ir. Driessenstraat tussen Middelstegracht en Hooigracht wordt door Ons Doel en Libertas Leiden een plan ontwikkeld dat uitgaat van

sloop van het LDM gebouw en de panden van voorheen Tieleman & Dros aan de Middelstegracht.

Het gebouw, waarin voorheen de Leidse Duinwatermaatschappij was gevestigd, is een voorbeeld van de Wederopbouwarchitectuur, gebouwd rond 1950. Het ontwerp is van de bekende Leidse architect ir. M. Schutte.

Sloop ligt bij projectontwikkelaars altijd voor in de mond, alles weg en opnieuw beginnen. Meestal wordt hergebruik niet serieus overwogen, terwijl het uit milieuoverwegingen vaak de voorkeur verdient. Het is wat meer werk of liever men moet op een andere manier werken. De architect moet er zin in hebben, ervaring in hebben en zijn bureau moet er qua ontwerpers en tekenaars op zijn ingericht.

Het fabriekscomplex van voorheen Tieleman & Dros aan de westzijde van de Middelstegracht is van begin 20^e eeuw. De twee panden Middelstegracht 36 zijn gemeentelijk monument en zullen wel behouden blijven. We zijn benieuwd.

UIT LEIDEN EN REGIO

Hillegom – De Zwarte Tulpprijs 2007 is uitgereikt aan Bouwbedrijf Schuit, eigenaar van het voormalige bloembollenexportbedrijf van William Dekker N.V. aan de Leidsestraat 126 in Hillegom. Wethouder monumentenbeleid R. van Zuijlen onthulde op 23 januari jl. aan de gevel het schildje met de tekst 'Monumentale bollenschuur'. Het is de vijfde keer dat deze prijs, bestemd voor een bollenschuur die op een bijzondere manier is behouden of die een goede herbestemming heeft gekregen, is uitgereikt. Deze keer bekroonde de Projectgroep Behoud en Herbestemming Bollenergoed een pand in Hillegom, dat gebouwd is als kantoor, droogruimten en pakruimten voor het bollenexportbedrijf William Dekker N.V. Deze firma kweekte op Jersey en Guernsey narcissen en handelde in Groot-Brittannië in narcissen. Het ontwerp voor het gebouw is van de Hillegomse architect W.Kuitema en volgens architect Jos Warmenoven is in de bouwstijl de invloed van bouwmeesters als Dudok en Frank Lloyd Wright te herkennen.

De firma Dekker stopte in de jaren zestig van de vorige eeuw. De panden kwamen daarna in handen van de aannemersfamilie Schuit, die er een woonwonenhuis in vestigde. Na 1987 stonden de gebouwen drie jaar leeg. Bouwbedrijf Schuit vestigde zich in 1990 in de ene helft van het gebouw, de andere helft werd bedrijfsverzamelgebouw. Ook de villa ervoor wordt bewoond door de familie Schuit. Veel originele details van de oorspronkelijke architectuur zijn intact gelaten bij de renovatie. Dat is dan ook de reden om bouwbedrijf Schuit de prijs toe te kennen.

STIELZAKEN

ARCHIEFSTUK BELANGRIJK

VOOR INDUSTRIELE HISTORIE

Het behoeft geen betoog: bedrijfsarchieven zijn belangrijk om dat daarin de historie van de bedrijven is vastgelegd. Vandaar dan ook dat de Stichting Industriële Erfgoed Leiden (STIEL) binnen haar (beperkte) mogelijkheden het behoud van Leidse bedrijfs- en particuliere archieven bevordert. Daartoe wordt samengewerkt met het Regionaal Archief Leiden (RAL).

Al meer dan tien jaar houdt een werkgroep binnen STIEL zich bezig met de verwerking van archiefstukken, die bij de organisatie binnenkomen. Haar activiteiten zijn onderbelicht gebleven in het jubileumverhaal over 20 jaar STIEL en dat is dan ook de reden om hier nog eens het belang van dit werk te accentueren. Wat wordt er gedaan met de binnengekomen archieven? De stukken worden geïnventariseerd, bekeken op hun publiciteitswaarde, zo nodig gedigitaliseerd en vervolgens opgeslagen bij het Regionaal Archief Leiden, waarmee STIEL een overeenkomst heeft.

In de jaren negentig van de vorige eeuw was de werkgroep, geleid door Elizabeth van Beijnen-Wentink, zeer actief. Veel van het materiaal, dat STIEL in de loop van de tijd had gekregen, bevond zich indertijd in het zogeheten Olga-complex. Veel werk is er gaan zitten in het beschrijven van de foto's, die deel uitmaakten van de collectie. Ook werden tijdschriften en krantenknipsels op het terrein van het industrieel erfgoed bijeen gebracht. Vervolgens gingen de archivalia naar het Regionaal Archief Leiden (RAL). Uiteindelijk moet een situatie worden bereikt waarbij het STIEL-archief voor een ieder makkelijk toegankelijk is.

In de spoor van deze activiteiten werd van augustus tot december 1998 een interessante expositie gehouden

over in Drenthe gevonden merkloden, samengesteld door Elizabeth van Beijnen. Deze loodjes werden vroeger gebruikt als 'garantiebewijs' voor laken en andere producten van de Leidse textielindustrie. Later werd deze collectie merkloden uitgebreid met een aantal loodjes van de Archeologische Werkgroep Voorburg.

In deze eeuw zijn de archiefwerkzaamheden in wat rustiger vaarwater gekomen. Maar nog steeds is er werk aan de winkel, vooral ook omdat tal van Leidse bedrijven hun archieven aan STIEL ter beschikking stellen. Voorbeelden daarvan zijn archivalia van de vroegere apparatenfabriek Smit-Röntgen, van de Nederlandse Electrolas Maatschappij (dochterbedrijf van de HCG, de Hollandse Constructie Groep), de Grofsmederij en recentelijk de machinefabriek Drakenburgh.

Verder de archieven van de Koninklijke Sanders BV, die in 2001 zijn overgebracht naar het RAL. In de afgelopen jaren zijn bovendien bijna honderd kleine stukken, memorabilia, voor een deel overgedragen aan het Stedelijk Museum De Lakenhal en voor een deel aan de Dienst Milieu en Beheer van de gemeente Leiden.

Huidige situatie

Hoe staat het er op dit moment voor met de activiteiten van STIEL op dit gebied? Aan het inventariseren van de archieven van de HCG en de NEM wordt door

een werkgroep gestaag gewerkt. Het archief van Drakenburgh moet nog worden uitgezocht en beschreven. Daarna kan het naar het RAL en op een plaatsingslijst gezet worden. Dan is het voor de geïnteresseerde toegankelijk.

De foto's, opgeslagen op dia's en op 1100 negatieven, zijn nu gedigitaliseerd. De beschrijving ervan is bijna gereed. Daarna moet de beschrijving op het RAL ingevoerd worden in het systeem, Memorex. Nog steeds komen er foto's binnen. Zo kreeg STIEL van een relatie kortgeleden een kleine hoeveelheid dia's van de schrijfmachinefabriek Royal Mc Bee (Royal Typewriters) en zo'n 180 dia's uit 1979 van gevelreclames en opschriften in Leiden, zeer bijzonder. Deze zijn alle gedigitaliseerd en worden nu beschreven.

Het einddoel - een gemakkelijke toegankelijkheid van het materiaal bij het RAL - is in zicht, al zal er nog wel flink wat werk gedaan moeten worden. Vrijwilligers zijn moeilijk te plaatsen, vooral ook omdat het veel tijd kost om hen te begeleiden. Eigenlijk kunnen alleen vrijwilligers ingezet worden voor het archief of voor afzonderlijke projecten, bij voorbeeld voor het beschrijven van panden. Men moet dan bereid zijn zelfstandig in de archieven te gaan speuren.

Wibo Burgers - met medewerking van Joop Gijsman.

ENERGETICA STAAKT STRIJD OM BESTAAN

Energetica, museum voor energietechniek, heeft de strijd om het bestaan opgegeven. Het museum, gehuisvest in de oude elektriciteitscentrale aan de Hoogte Kadijk in Amsterdam, sloot zijn poorten in november van het afgelopen jaar. Het is het museum niet gelukt om blijvend fondsen te verwerven.

In het midden van de jaren negentig kwam Energetica tot stand. Toen werd namelijk besloten om het Nederlands Elektriciteitsmuseum te laten samengaan met een andere grote collectie op dit terrein, die van de KEMA in Arnhem, het bekende keuringsinstituut. Voor de huisvesting kwam een deel van de oude elektriciteitscentrale aan de Hoogte Kadijk in de hoofdstad beschikbaar. Ook andere bedreigde verzamelingen vonden hier onderdak, zoals die van het Liftenmuseum, eerder in Alphen aan den Rijn gevestigd, en die van het Leids energiebedrijf.

Nog niet zolang geleden zijn er in Amsterdam plannen gemaakt voor de oprichting van een nieuw centrum voor duurzaamheid en energie, een zogenaamd Powerhouse. Ook Energetica wilde hierin opgaan, maar de uitwerking van dit plan laat nog zeker een half jaar op zich wachten. Zoveel tijd had Energetica niet meer. Het is te verwachten dat de kerncollectie van het museum op termijn alsnog in dit nieuwe centrum terecht zal komen.

Verder heeft Energetica zijn collectie of delen ervan aangeboden aan alle musea en erfgoedinstellingen in ons land. Daarvoor zijn in februari 'kijkdagen' gehouden. Het is niet bekend wat er met de monumentale elektriciteitscentrale zal gebeuren.

Stielz gaf in het eerste nummer van de jaargang 1998 aandacht aan Energetica in opbouw. De foto dateert van die tijd: ir. E. Warners, indertijd bestuurslid van Energetica, achter de kar van de Waterleiding Leiden. (foto W.Burgers).

ADVERTENTIE

Wij brengen het nieuws graag bij u thuis!

Met het Leidsch Dagblad blijft u op de hoogte van de gebeurtenissen in uw omgeving én leest u al het landelijke en wereldnieuws. Daarnaast besteden we veel aandacht aan cultuur, sport, wonen en ontspanning. Nieuws dat u direct raakt.

Dat brengen wij graag bij u thuis.

Leidsch Dagblad
Jouw wereld, jouw krant

Word abonnee, bel 0800 - 1711 (gratis) of surf naar www.leidschdagblad.nl

Het Motorhuis
Autodealerbedrijven

OPEL SAAB CHEVROLET CITROËN Huisoccasions

Leiden. Vondellaan 80. Tel: 071 - 535 18 00
www.motorhuis.nl

"J. Zierikzee"
maatschoenmakerij

H.P.H. Nusteling
Bakkersteeg 3
2311 RH Leiden

Tel.: 071-5131156

maatschoenen op het net?

www.maatschoenen.nl

Stad van boeken
Zeven eeuwen lezen in Leiden

22.02-01.06.2008
in Stedelijk Museum De Lakenhal

www.lakenhal.nl

Maria Barnas e.a.
Boek in wording en Missingbooks

22.02-13.04.2008
in De Lakenhal in Scheltema

Stedelijk Museum De Lakenhal Leiden
+ Scheltema

SWIETEN LAU

architecten

Per 15 augustus 2007 werken twee Leidse architectenburo's samen onder de naam: swietenlau architecten.

Onze adresgegevens:
St. Jacobsgracht 4
2311 PW Leiden
Postbus 11241
2301 EE Leiden
071 5141051
info@swietenlau.nl

www.swietenlau.nl